

орнитологлар клуби ташкил этилиб, унга Жуманов Муротбой Арпобоевич раҳбарлик қилиб келмоқда. Шунингдек, Буюк Британиянинг қушларни асраш жамиятининг “Ўзбекистоннинг асосий орнитологик ҳудудлари” дастури ҳомийлигида, Голландиянинг “Дренаж ва сувғориш инфратузилмаларини реконструкция қилиш ва тармоқни қайта тиклаш” режаси асосида Қорақалпоғистон жанубий туманларида йиғилиб қолган сизот сувларни Орол денгизига қуйдириш тадбирлари натижасида ўлка орнитофаунасини тиклаш бўйича ҳам ибратли ишлар амалга оширилмоқда.

Ҳозирги даврда Қорақалпоғистонда зоологиянинг паразитология, гельминтология, акарология, энтомология, ихтиология, гидробиология, герпетология, орнитология ва териология соҳалари бўйича илмий ишлар олиб борилмоқда. Уларнинг натижалари халқ хўжалигига, ишлаб чиқаришга, халқ турмуш шароитини яхшилашга, саноат ва халққа хизмат кўрсатиш тирмоқларига катта самаралар бермоқда. Уларнинг кишлоқ хўжалигига келтираётган фойдаси ва натижалари ҳақида бошқа бир мақоламизда атофлича фикр юритганмиз.

Қорақалпоғистонлик зоолог олимлар ўз тадқиқотларини чет эл олимлари билан ҳамкорликда олиб бориб, кўпгина мамлакатлар илмий марказлари билан илмий алоқаларини йўлга қўйганлар. Чунончи улар АҚШ, Германия, Италия, Туркия, Швейцария, Малайзия, Белгия, Франция олимлари билан ҳамкорликда кўпгина дастурларда иштирок этмоқдалар.

Зоолог олимлар 2009 йили GEF, UNDP нинг “Қорақалпоғистоннинг Амударё ҳавзасидаги ўрмонларни асраш ва қўриқладиган ҳудудлар тизимини

#### Адабиётлар

1. Қарақалпақстанда зоология илимининг раўажланиши. -Нөкис: “Илим”, 2009.
2. Султанов А. Ихтиолог олим. “Илим ҳам жамийет”, 2012, №3-4.
3. Қорақалпоғистоннинг янги тарихи. -Нукус: “Қорақалпоғистон”, 2003.
4. О деятельности Академии наук Республики Узбекистан за 2006-2010, часть II, -Ташкент: 2011.

Мақолада Мустақиллик йилларида Қорақалпоғистонда зоолог олимларнинг илмий-тадқиқот ишлари тарихнавислик аспектида ёритилган. Унда териология, герпетология, ихтиология, зооэкология, орнитология соҳалардаги янги тадқиқотларга ўрин берилган. Орол бўйи ҳайвонот дунёсини ўрганишга бағишланган ишларга шарҳлар берилган. Давлатимиз ва ҳукуматимизнинг бу тадқиқотларга эътибори алоҳида таъкидланган.

#### РЕЗЮМЕ

В статье освещаются научно-исследовательские работы зоологов Каракалпакстана за годы независимости в историографическом аспекте. В нём особое место отводится новым исследованиям по териологии, герпетологии, ихтиологии, зооэкологии, орнитологии. Дается комментарий исследовательским работам посвященным животному миру Приаралья. Особо отмечается большая забота к этим исследованиям со стороны государства и правительства.

#### SUMMARY

The article deals with the review of scientific research works of the scientists of Karakalpakstan in zoology in the historical-geographical aspect for the years of Independence. The latest research works in triology, herpetology, ichthyology and ornithology are of a great importance. There is a commentary to the research works devoted to the flora of the Aral seaside. The author emphasizes the particular care of the state and government about these investigations.

### ЖАНУБИЙ ОРОЛ БЎЙИДАГИ МАДАНИЯТ, МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТНИНГ ЧУҚУР ИЛДИЗЛАРИ.

**Ғ.Хожаниязов** – тарих фанлари номзоди

ЎзРФА Қорақалпоғистон бўлими «Археология» бўлими мудири

**О.Юсунов** - катта ўқитувчи

**У.Календаров** – ассистент ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти.

**Таянч сўзлар:** Жанубий Орол бўйи, ноёб археологик объектлар, Тупроққалъа, Қиёт қалъа, Гулдурсин қалъа, ноёб мерослар, Қорақалпоқ ўлкашунослик музейи, Ўзбек ўлкашунослик жамияти, Қорақалпоқ этнографик экспедицияси, Қорақалпоқ тарихи ва ўлкашунослик музейи.

**Ключевые слова:** Южное Приаралье, редкие археологические объекты, Топрак кала, Кият кала, Гулдурсын кала, редкое наследие, Каракалпакский краеведческий музей, Узбекское краеведческое общество, Каракалпакская этнографическая экспедиция, каракалпакский исторический и краеведческий музей.

**Key words:** South coast of the Aral sea, rare archaeological objects, Toprak Kala, Kiyat Kala, Guldursyn Kala, rare heritage, Karakalpak natural museum, Uzbek natural society, Karakalpak ethnographic expedition, Karakalpak historical and natural museum.

Жанубий Орол бўйи ўзининг бой табиати, тарихи, моддий ва номоддий мерослари билан эрта даврлардан бери ўлкага келган олим ва саёҳатчиларни ҳайратда қолдириб келган муқаддас замин ҳисобланади. Бу ҳақда Президентимиз И.Каримовнинг «Қорақалпоғистон диёрининг тарихий, археологик эсталикларга бой ўлка эканлигини, «Қиёт қалъа», «Қирқиз қалъа», «Миздақхон», «Гулдурсин», «Аёз қалъа», «Айдос қалъа»ларнинг қадимги маданият ва цивилизацияларнинг ривожланишида ўрни бор объектлар эканлигини» атаб ўтган эди [1].

Сўнгги йилларда олиб борилган тадқиқотлар натижасида «очик осмон остидаги» қадимги музей-қўрғон-қалъалар, уларда очилган архитектура ва бадий санъат намуналари унинг ёрқин мисоли бўла олади. «Тупроқ қалъа»нинг архитектура қурилиши, унинг Саройларини безаб турган рангли расмлар, маҳаллий материаллардан ишланган ажойиб ҳайкаллар, ота-боболаримизнинг маданият ва маънавияти, бадий санъат

мустаҳкамлаш» дастури ҳомийлигида «Қорақалпоғистон биохилма-хиллиги атласи» тузилди (муаллифлар Бекбергенова З.О., Момутов Н.), “Қорақалпоғистоннинг зоолог олимлари” (Бекбергенова З.О ва б.). китоби нашр қилинди.

Мустақиллик йилларида Қорақалпоғистон олимлари илмий-тадқиқот ишларини сусайтирмасдан фаннинг барча соҳаларида кизгин изланишлар олиб бормоқдалар. Бугунги кунда Қорақалпоғистонда фан докторларининг сони 65 нафарга етди, унинг 60%идан ортикроғи, 600 дан ортик фан номзодларининг 40%и мустақиллик йилларида ўз илмий даражаларига эга бўлди [3].

1990 йили «Орол» мувофиқлаштирувчи илмий-тадқиқот марказининг ва “Оролбўйи ижтимоий-иқтисодий муаммолари институти” нинг ташкил этилиши Орол атрофидаги муаммоларнинг ўрганилишига катта туртки берди. Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси ФА нинг 2006-2010 йиллардаги фаолиятига бағишланган китобнинг II бўлимининг ЎзРФА си Қорақалпоғистон бўлимига бағишланган махсус бобида бўлимнинг ҳозир шуғулланаётган ва истиқболда ўрганиши зарур бўлган муаммоларнинг рўйхатида Орол атрофидаги экологик офат оқибатларини ўрганишга бағишланган дастур ва мавзулар биринчи ўринни эгаллайди. Булар фундаментал, амалий, инновацион тадқиқотларда ҳам кўзга ташланади [4:219-231]. Қўринадик, булар Қорақалпоғистон илм-фанига, Орол атрофидаги экологик вазиятга, халқ турмуши тарзига ва унинг фаровонлигига давлатимиз ва ҳукуматимизнинг ғамхўрлиги бекиёс эканлигининг, шу жумладан фан раънақида катта эътибор билан қараётганлигининг бир далилидир.

#### Адабиётлар

1. Қарақалпақстанда зоология илимининг раўажланиши. -Нөкис: “Илим”, 2009.
2. Султанов А. Ихтиолог олим. “Илим ҳам жамийет”, 2012, №3-4.
3. Қорақалпоғистоннинг янги тарихи. -Нукус: “Қорақалпоғистон”, 2003.
4. О деятельности Академии наук Республики Узбекистан за 2006-2010, часть II, -Ташкент: 2011.

#### РЕЗЮМЕ

Мақолада Мустақиллик йилларида Қорақалпоғистонда зоолог олимларнинг илмий-тадқиқот ишлари тарихнавислик аспектида ёритилган. Унда териология, герпетология, ихтиология, зооэкология, орнитология соҳалардаги янги тадқиқотларга ўрин берилган. Орол бўйи ҳайвонот дунёсини ўрганишга бағишланган ишларга шарҳлар берилган. Давлатимиз ва ҳукуматимизнинг бу тадқиқотларга эътибори алоҳида таъкидланган.

#### РЕЗЮМЕ

В статье освещаются научно-исследовательские работы зоологов Каракалпакстана за годы независимости в историографическом аспекте. В нём особое место отводится новым исследованиям по териологии, герпетологии, ихтиологии, зооэкологии, орнитологии. Дается комментарий исследовательским работам посвященным животному миру Приаралья. Особо отмечается большая забота к этим исследованиям со стороны государства и правительства.

#### SUMMARY

The article deals with the review of scientific research works of the scientists of Karakalpakstan in zoology in the historical-geographical aspect for the years of Independence. The latest research works in triology, herpetology, ichthyology and ornithology are of a great importance. There is a commentary to the research works devoted to the flora of the Aral seaside. The author emphasizes the particular care of the state and government about these investigations.

### ЖАНУБИЙ ОРОЛ БЎЙИДАГИ МАДАНИЯТ, МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТНИНГ ЧУҚУР ИЛДИЗЛАРИ.

**Ғ.Хожаниязов** – тарих фанлари номзоди

ЎзРФА Қорақалпоғистон бўлими «Археология» бўлими мудири

**О.Юсунов** - катта ўқитувчи

**У.Календаров** – ассистент ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти.

**Таянч сўзлар:** Жанубий Орол бўйи, ноёб археологик объектлар, Тупроққалъа, Қиёт қалъа, Гулдурсин қалъа, ноёб мерослар, Қорақалпоқ ўлкашунослик музейи, Ўзбек ўлкашунослик жамияти, Қорақалпоқ этнографик экспедицияси, Қорақалпоқ тарихи ва ўлкашунослик музейи.

**Ключевые слова:** Южное Приаралье, редкие археологические объекты, Топрак кала, Кият кала, Гулдурсын кала, редкое наследие, Каракалпакский краеведческий музей, Узбекское краеведческое общество, Каракалпакская этнографическая экспедиция, каракалпакский исторический и краеведческий музей.

**Key words:** South coast of the Aral sea, rare archaeological objects, Toprak Kala, Kiyat Kala, Guldursyn Kala, rare heritage, Karakalpak natural museum, Uzbek natural society, Karakalpak ethnographic expedition, Karakalpak historical and natural museum.

соҳаларида юсак чўққиларга етишганлигидан дарак беради. Марказий Осиёдаги энг қадимги рангли расмларнинг, илк Хоразмшоҳлар сулолаларининг элиталари расмларининг «Ақчахонқалъа»да очилиши унинг яна бир ёрқин мисоли бўлади. Халқимизнинг ўтмиш тарихининг кўзгуси бўлган маданий мерос хазиналарини намойиш қилишда ўлкамизда қорақалпоқ ўлкашунослик музейи катта роль ўйномоқда.

XIX аср охирида Россия Империяси Туркистонни аграр-индустриал минтақага айлантиришга, ўлкамизда пахтачилик, пиллачилик хўжаликларини, Жанубий Орол бўйида балиқчилик, беда уруғини етиштириш хўжалигини шакллантиришга, Ўрта Осиё икки дарё оралиги табиий ресурсларини, минтақа бойлигини (ер, сув, тўқай, дарё, ва биоресурслар) ўзлаштиришга кенг диққат қаратган. Тўрткул шаҳридаги Европа типидagi қалъалар урбанизация жараёнининг бошловчилари бўлди. Шаҳарда банк, заводлар, қатор корхоналар, телеграф, почта ва Амударё транспорт-сув алоқалари шаклланди, ўлка-

нинг Нукус, Кўнғирот, Чимбой, Хўжайли туманларида рус-тузем мактаблари, диний, маънавий ғоявий марказлар қурилди.

1888 йили Тўрткулда пиллачилик корхонаси қад ростлади ва у келажакда давлат ипак курти заводини ривожлантиришга таянч бўлди. Амударё бўлими ҳудудида ва Хива хонлигидаги хўжалик маданиятининг бебаҳо объектлари, этномаданияти ва этнобадий наъмуналарининг кўргазмаси Николаев черковида ташкил қилинди. Бундай илк кўргазма бундан олдин ҳам ташкил қилинган бўлиб, унда «Қиёт қалъа» билан «Қизил қалъа» оралиғидаги «Истемес» кўлининг суви тортилган ерларидан 1876-1880 йилларда топилган археологик материаллар қўйилди.

XIX асрнинг охири, XX асрнинг биринчи чорагида Шимолий ҳудудда тарихий, археологик, этнологик кузатишлар олиб борилди. Амударёнинг қуйи қисми флораси ва фаунаси, бой ўтмиш мерослари ҳақида хабар берадиган айрим маълумотлар Қазон, Нижний-Новгород, Санкт-Петербургдаги, шунингдек, Ўрта Осиё шаҳарларидаги музейларда ўтказилган минтакавий кўргазмаларга юборилган. «Қиёт қалъа» ва «Гулдурсин қалъа»дан топилган топилмалардан хоразмшоҳларнинг динор ва дирҳамлари, «Хайвон кўринишидаги» ҳар хил тақинчоқлар, шунингдек, Искандарбой қуйдирган етти қуйма олтин тахтакчалари ва яна бошқа ажойиб меросларнинг кўргазмаларга юборилганлиги ҳақида 1897 йил 29 октябрга тегишли архив ҳужжатларида маълумотлар берилган [2]. 1903 йил 8 октябрга тегишли архив ҳужжатларида Амударё бўлими ҳудудидан араб имлосидаги ёзувга эга кўргошин тақинчоқлар, тангалар, қўлэзма китоблар, шунингдек, Соҳибқирон Амир Темур муҳри босилган «Ёрликнома» топилган, улар Тошкент шаҳридаги Туркистон ўлкасини ўрганувчи «Археологик тўғарақ жамияти музейи»га Ислом Хожин томонидан инъом қилинганлиги айтилди [3].

Ҳақиқатдан ҳам, шу даврларда Ўрта Осиёдаги қадимги мерослари, бадий санъатни ўрганишга қизиқувчанлик ортади, табиат экологияси, музей ишлари бўйича ҳам ишлар қўлга олина бошланади. Археология тўғраги аъзоларининг Султон Увайс тоғининг Шайх Жалил бобо қадам жойига яқин ерда жойлашган архитектура қурилишларини ҳисобга олиш, «Қиёт қалъа», «Улу-Дурсин» (Қатта Гулдурсин) қалъаларида бўлиши ойдин мисол бўлади. Шу даврларда Ўрта Осиёнинг икки дарё оралиғида жойлашган қадимги маданий мерослари, айниқса, улар ҳақидаги араб-форс ёзма манбаларини ўрганишда «Среднеазиатские» кенгаши аъзоларидан академик В.В.Бартольд, профессор А.А.Семёнов ва бошқалар жуда кўп меҳнат қилди [4]. Кейинроқ бизнинг ўлкамизда ўндан ортиқ «очик осмон остидаги» музей эсдаликлари очилди, улардан топилган бебаҳо топилмалар музейларимизнинг фондларини бойитди. Бунда академик Я.Ф.Уломонов ва профессор С.П.Толстов ҳамда уларнинг шогирдларининг хизматлари катта бўлди.

XX асрнинг 20-йилларида Қорақалпоғистон Автоном Вилоятининг тузилишида, давлатчиликнинг қайта тикланиши, айниқса, иқтисодий ва маданий соҳада юртимизнинг муштақамланиши йўлида фидойиларча хизмат қилган А.Досназаров, О.Ерманов, А.Қудобоев, Қ.Алламбергенов, Қ.Авезов, К.Садуллаев, К.Нурмаҳамедов, Т.Низаматдинов, И.Бекимбетов, К.Адинаев ва бошқа миллий зиёлиларимизнинг олиб борган ишлари ўлкамизда маънавий-маърифий, таълим-тарбия, одоб-ахлоқ марказларининг бири бўлган музей ишларининг йўлга қўйилишига катта ҳисса бўлиб қўшилди.

Шу йилларда Қорақалпоғистоннинг янги пойтахтини аниқлаш масаласи кўтарилиб, пойтахт сифатида Чимбой шаҳрини белгилаш ва унга давлат идораларини кўчириш билан бирга, Чимбой шаҳрида музей қурилиши бошланди.

Шу сабабли мутахассис олимлар томонидан Чимбой шаҳри ҳудудида махсус тадқиқот ишлари олиб борилади. Лекин, тадқиқотлар якуни, биринчидан, бу ҳудуднинг геологик тузилиши пойтахт шаҳар қуриш учун тўғри келмаслигини, иккинчидан, табиий ресурсларга, шунинг ичида шаҳар қурилиши учун зарур бўлган қурилиш материаллари масаласи қийинчилик туғдириши масаласи кўтарилди. Натижада пойтахт, шу билан бирга музей қурилиши масаласи очик қолиб қўйди. Ҳақиқатдан ҳам ўлкашунослик музейининг дастлабки босқичлари Қорақалпоғистон Вилояти Халқ таълими бўлими ва «Ўлкашунослик жамияти» билан ҳамкорликда олиб борилади.

1925-1926 йиллар оралиғида Қорақалпоғистон Вилояти Халқ таълими бўлимига Қ.Авезов бошчилик қилган ва унга маданият, таълим ва бу бўлимга маънавий маърифий соҳалар билан шуғулланиш вазифаси юклатилган. Қорақалпоғистон Вилояти Халқ таълими бўлими ишлари Қ.Авезовдан кейин бир қанча вақт узилишга тушади. 1928 йил май ойида Қорақалпоғистон Вилояти Халқ таълими бўлимининг навбатдаги мажлисида Кагировнинг ўлкашунослик музейи масаласи ҳақидаги баёноти тингланди.

Шунингдек, бу масала ҳақида Вилоят ўлкашунослик бюросининг шу вақтдаги раҳбари Солоцкий билан илмий котиби Дуришкинлар Қорақалпоғистон Вилояти бошқарув Кенгашига

хат билан мурожат қилади. 1928 йил ҚҚАОда «Ўзбек ўлкашунослик» жамиятининг таъсири бўлган. Хатда 1928 йилнинг март ойидан бошлаб Қорақалпоғистонда Вилоят «Ўлкашунослик жамияти» ташкил қилинганлиги ва унинг ишлаб турганлиги ҳақида маълумотлар берилиши билан бирга бўлажак ўлкашунослик музейи учун эл-юрт орасидан экспонатлар йиғишда ёзги мавсумдан яхши фойдаланиш зарурлиги билдирилади.

1925-1926 йилларда Қорақалпоқ ОГПУ томонидан ўлкамизнинг кўплаб бойлари, эшонлари дастлабки катағонликка учраган эди. Улардан тортиб олинган бойликлар Қорақалпоғистон Вилояти Халқ таълими бўлими қошидаги эски черков иморатида сақланган. Мусодара қилинган нарсалар асосан халқимизнинг моддий маданиятининг наъмуналаридан иборат бўлган. Уларнинг орасида аёл-қизларнинг тилладан, қумушдан ишланган тақинчоқлари, «аребек», «саукеле», «қўрак мунчоқлари», «зирак», «билак узук», «калит боғ», «тумор», «қўшбоғли узук сингари безак буюмлари», «эски китоблар», «қўл ёзмалар», «эски тангалар» дан иборат бўлган. Черков иморатида вайрон бўлиб сочилиб ётган бебаҳо меросларимизнинг наъмуналари дастлабки ташкил этилган «музей хона» кўргазмасининг асосини ташкил қилади ва бу кўргазмага Эгамберди Досназаров котиблик қилган [5]. Қорақалпоқ Вилояти Халқ таълими бўлими қошида бундан кейинги кўргазмаларни ташкил қилишда А.Баўбеков (1928 йил август) ва К.Убайдуллаевлар (1928 йил сентябрь) қатнашиди ва улар котиблик вазифаларини бажарди.

Шу даврда махсус ташкил қилинган қорақалпоқ этнографик тадқиқотлари ёрдамида маълумот йиғиш ишлари қўлга олинди. Шундай экспедиция «Қорақалпоқ этнографияси» номи билан Қорақалпоғистон Вилоятлик Халқ таълими бўлими қошида ташкил қилиниб унга Оренбурглик ўлкашунос А.Л.Мельков раҳбарлик қилди. У билан бирга К.Убайдуллаев (1928 й), Қ.Айимбетовлар (1929 й) котиб ва таржимонлик вазифаларини олиб борди.

Қорақалпоқ этнографик экспедицияси аъзолари «Хазрати Суюн эшон» қишлоғида, «Қирқ садок» элидаги «Қалмоқ қалъа»дан («Қофир қалъа»), маҳаллий одамлар «Оқ сандиқ» деб атаган зардуштийлик динига тегишли оссурияларни топган. Бундай кўргазмаларнинг кўплаб тўпланиши натижасида 1929 йил 2 майда Карабаев билан Ербаевлар Қорақалпоғистон Вилояти Халқ таълими бўлими қошида топилган материаллар асосида биринчи мартаба музей кўргазмасини очиш зарурлиги ҳақида тегишли жойларга билдириш хати билан мурожаат қилади. Зиёлиларнинг ёзма ва оғзаки турдаги илтимосларига мос равишда 1929 йил 16 май куни Тўрткул шаҳар маданият уйида ўлкашуносларнинг кўргазмаси очилади. Бундан 85 йил илгари ташкил қилинган илк кўргазмада қорақалпоқ халқининг миллий кийим кечаклари билан уй буюмлари, эски 50 донга ноёб қўлэзма китоблари, Хивада босилган литографик босмалар, шулар қаторида Тўрткул босмахонасида босилган тош босма китоблар, қадимги ва ўрта асрларга тегишли эсталикларнинг расмлари билан картиналари ўрин олган.

1929 йилдан бошлаб музей юртимизнинг ижтимоий, маданий, маънавий-маърифий ишларида ўз ўрнига эга Марказларнинг бирига айланди [6]. Бунда, албатта, шу пайтдаги юртимиз раҳбарларининг, шунингдек Қорақалпоғистон Вилояти Халқ таълими бўлими қошидаги «музей котиби» вазифасини бажарган шахсларнинг, этнограф олим А.С.Морозованинг хизматлари катта эъқлигини айтишимиз лозим.

1929 йил сентябрь ойидан бошлаб музей ишларига раҳбарлик қилиш вазифаси Москва давлат университетининг этнология факультетининг битирувчиси Н.В.Торчинскага юклатди. У 1929-1930 йилларда олиб борилган ишлар ҳақида ҳисоботда Қорақалпоғистон Вилоятлик Кенгашининг режалаштириш комиссияси билан Қорақалпоғистон Вилояти Халқ таълими бўлими билан биргаликда «Қорақалпоқ Вилояти Марказий музейи» ҳақида махсус ҳужжат қабул қилинганлиги, унда янгидан тузилган музей олдида янги вазифалар қўйилди.

1930 йилдан бошлаб, музей асосан «табиий ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш» ва «тарихий-маданий мерослар» номи икки бўлимдан иборат бўлган [7]. Музей, маъмурияти ва музей Кенгаши томонидан бошқарилган, «Давлат план комитетининг» сметасига мос Қорақалпоғистон Вилояти Халқ таълими бўлими томонидан ажратилган маблағ асосида иш олиб борган.

Музей фонди 1929-1930 йиллари 1022 донга кўргазмага (экспонат) эга бўлиб, уларнинг 119 таси археологик-этнографик материаллар, 155 таси рангли картиналар, 748 таси расмларни ташкил қилади. Маблағ масаласига боғлиқ бир қанча қийинчиликларга учраган Вилояти ўлкашунослик музейи вақтинча янгидан очилган Қорақалпоқ илмий тадқиқот институтининг таркибига киритилади. Музейга бу даврларда Н.А.Баскаков, Қ.Айимбетовлар етакчилик қилади ва унинг фондидаги кўргазмаларнинг ҳисоб-китобини олиш, каталог

тузиш, ёрдамчи кўргазмалар ташкил қилиш, маданий мерослар, табиатни асраш ва сақлаш, қорақалпоқ фольклори материалларини, миллий нақшларини тўплаш, кутубхонани бойитиш, музейга мутахассислар тайёрлаш каби вазифалар билан шугулланди [8].

«Қизил Қорақалпоғистон» журналининг 1930 йилги сони Шимолий худудимиздаги клуб, театр, кино, радио, кутубхоналар билан музейнинг ҳам аҳамиятининг катта эканлигини таъкидлаб ўтади. Бу демак ҚҚАССРнинг Кенгаш даврида маънавият соҳасида модернизация ишлари бўлганлигини далиллайди.

Музей иши фақат худудимиздагина эмас, балки қўшни республикаларда ҳам таниқли бўла бошлади. Қўшни республикаларда ўтказилган кўргазмаларда иштирок эта бошлайди. 1930 йил баҳорида Алма-Ата шаҳрида бўлиб ўтган ўлкашунослар съезди кўргазмасига қорақалпоқ ўлкашунослик музейидан экспонатлар намоиш этилган. Худудимиздаги маънавий-маърифий ишлар маркази-музейнинг ташкил этилишида, шаклланишида Қорақалпоғистон ОблОНОдан кейин Қорақалпоқ илмий-тадқиқот институтининг роли алоҳида ўрин тутди.

Музей юртимиздаги энг катта кутубхонага эга бўлиб, унда 1572 дона фото-кинотекалар сақланган. Музей фонди 18 400 сўм миқдорда баҳоланган. «Миллатларни маърифатлаш» номли журналининг 1932 йилги сониди кўрсатилишича музейнинг тарих ва маданият бўлимида бошқа экспонатлар билан бир қаторда 50 томлик ноёб «Шарқ қўлёмалари» сақланганлиги айтиб ўтилган. 1933 йилнинг 18-25 март кунлари Қорақалпоғистоннинг саноат кучларини ва маданиятин тадқиқ қилишга бағишланиб Санкт-Петербург шаҳрида ўтказилган Россия Фанлар Академиясининг илмий конференциясида долзарб масалалар қаторида Нукус шаҳрида янги музей иморатининг лойиҳасини ишлаб чиқиш, музейни экспозициялаш, мутахассис ходимлар билан таъминлаш каби масалалар ўрин олади.

XX асрнинг 30 йиллари Қорақалпоғистонда ижтимоий ва сиёсий парчаланнишлар йили бўлди. Қорақалпоқ обкоми, ОблОГПУ ва унинг уқлик аъзолари томонидан ижтимоий ташкилотлар, тарғибот-ташвиқот, таълим-тарбия ва маънавий-маърифий масканларни тозалаш ва қатағон қилиш ишлари бошланади. Тахтакўпир воқеаси қорақалпоқ худудида оғир синов бўлди ва унинг маданият, маърифат соҳасида, театр, клуб, радио эшиттириш ва музей ишларига ҳам таъсири катта бўлди. 1934 йили Қорақалпоғистон ўлкашунослик музейи алоҳида ажралиб чиқди ва унга «Давлат музейи» - мақоми берилди.

1935 йил музей – «Қорақалпоғистон тарих-ўлкашунослик музейи» бўлиб ўзгарди. Шу йили музей ходимлари Москвадаги «Халқлар дўстлиги» музейида «Қорақалпоқ гиламлари коллекцияси»ни намоиш қилди [9]. Аммо, ушбу даврдаги тоталитар тузумнинг авж олиши, сиёсий қатағонлик натижасида «Ўлкашунослик музейи» каттиқ назорат остида бўлади, миллий зиёлилар қатағондан жабр кўради.

1936 йили Қорақалпоғистоннинг Москвадаги вакили Викуллин бадий санъат Кўмитасига қорақалпоқ ўлкашунослик музейининг талабга жавоб бермайдиган эски иморатда жойлашганилиги, уни яхшилаш учун маблағ ажратиш кераклиги ҳақида

хат йўллагани маълум [10]. 1937 йилдан бошлаб Қорақалпоғистонда бадий-санъат, театр ва музей ишларининг жонланишида Ўзбекистон зиёлилари томонидан кўп ёрдамлар берилди ва бунда Қ.Авезовнинг хизматлари катта бўлди. «Гулистон» журналида 1937 йили қорақалпоқ маданияти, бадий санъати, ҳақида кенг маълумотлар ўрин олди. Журналнинг муқовасида театр юлдузи Айимхон Қазимбетованинг (Шамуратова) миллий либосдаги расми берилган. Ўзбекистон бадий-санъат музейи ходимлари И.П.Завелин музей экспонатлари билан танишади, Чимбой худудидаги Ешан бахши, Қалмурат бахши, Есбосин бахши, Ажи жираў-бахшилар билан учрашади, улардан халқимизнинг миллий мусикаси, соз асбоблари, халқ эпослар ҳақида маълумотлар олади [11].

Шу йили баҳорда Москва шаҳрида ташкил қилинган Бутун Иттифок мусикий асбоблар кўргазмасида халқимизнинг қўбиз, ғиржак, дутор каби миллий соз асбоблари намоиш этилади [12].

Иккинчи жаҳон уруши йиллари Қорақалпоғистон иқтисоди, халқ ҳўжалиги, маданияти, маънавий-маърифий ишлари, шулар қаторида жуда қийин аҳволда фаолият кўрсатди. Уруш йиллари музей Тўртқулдан Нукусга кўчирилди. Экспонатлар кемаларда дарё орқали кўчирилиши сабабли бир канча материаллар сувга ғарқ бўлган. Музей дастлаб эски Нукусдаги, эски, зах, иморатга жойлаштирилди. Шундай қийинчиликларга қарамасдан музей материаллари халқимиз орасида катта қизиқувчилик уйғотди. Хаттоки қорақалпоғистонда бўлган меҳмонларда ҳам қизиқувчиликни ортттирди.

Шу даврда музейда Ўзбекистон Фанлар Академиясининг президенти, академик Т.Н.Қори-Ниёзов бошчилигида академик Ойбек (Тошмухаммедов Муса), академик В.В.Вохидовлар каби Ўзбекистоннинг бир гуруҳ таниқли олимлари, Россия олимларидан С.П.Толстов билан Т.А.Жданколар бўлди ва ўзларининг миллий музейдан олган таассуротларини ёзиб қолдиради.

Урушдан кейинги йиллари Қорақалпоғистон Республикасининг халқ ҳўжалиги ва маданияти янгидан шаклланди ва миллий маданият, таълим-тарбия, маънавий-маърифат марказлари бўлган музейимиз якка партиялик шароитида қатағонлик, Марказнинг маъмурий буйруқбозлиги остида ҳаёт кечирди.

1959 йили Ўзбекистон Фанлар Академияси, Қорақалпоғистон бўлимининг тузилиши билан музей иши академия таркибига ўтади. Юртимиз бошчиларининг, Ўзбекистон Фанлар Академияси, Қорақалпоғистон бўлими бошлиғи ф.и.д. академик М.К.Нурмухаммедовнинг қўллаб-қувватлаши натижасида қўллаб олимлар, музей жонқуярлари, масалан, рассом И.В.Савицкий юртимизнинг узок чеккаларида жойлашган қишлоқларни кезиб ок ўтов, ок баскур, сауке, киймешек, қўк қўйлак ва бошқа қўллаб нодир бебаҳо меросларимизни йиғиб, музей экспонатларини бойитишга ўз улушини қўшди.

Хулоса, Жанубий Орол бўйи-Қорақалпоғистон диёридаги бирдан-бир маънавият ва маърифат маркази бўлган, қадимий халқларимизнинг маданияти ва цивилизацияси, моддий мерослари тўпланган Қорақалпоқ тарихи ва ўлкашунослик музейи муқаддас даргоҳ бўлиб шаклланди.

#### Адабиётлар

1. «Еркин Қарақалпақстан». 2007, 6-декабрь.
2. ЦГА РУзб. фонд 907, опись 1, дело 99, л 84.
3. ЦГА РУзб. Фонд 907, опись 1, дело 99, л 101.
4. Известия Средней Азии Комитет по делам музеев, охраны памятников старины. Вып.1. –Т.: 1926.
5. ЦГА РК фонд 26, опись 1, дело 22, л 36.
6. «Қорақалпоғистоннинг янги тарихи». –Нукус: 2003, 367- б.
7. ЦГА РК фонд 12, опись 3, дело 535, 1931.
8. ЦГА РК, фонд 63, опись 1, д. 194, л. 51-55.
9. «Советская Каракалпакия». 1935, 2 февраль.
10. ЦГА РК. фонд 352, опись 1, дело 18, л 428.
11. ЦГА РК фонд 353, опись 1, дело 17.
12. ЦГА РК фонд 353, опись 1, дело 17, л 81.

Ушбу мақолада архив маълумотлари ва илмий адабиётлар асосида Қорақалпоғистон ўлкашунослик музейининг XX аср 20-30 йиллардаги шаклланиши ва пайдо бўлиши масаласи кўриб чиқилган. Ўз даврида Қорақалпоғистон ўлкашунослик музейи Қорақалпоғистон вилоятини таълим бошқармасининг илмий-педагогик фаолияти, ижтимоий ҳаёти учун маънавий-маърифий марказ бўлган. Қорақалпоғистон тарихий - ўлкашунослик музейининг ташкил топишида Ўзбекистон илмий марказлари мутахассис олимлари томонидан бебаҳо ёрдам кўрсатилган.

В статье на основе архивных материалов и научной литературы рассматриваются истоки и становление историко-краеведческого музея в Каракалпакстане в 20-30 годы XX века. В своё время историко-краеведческий музей был духовно-просветительским центром для общественной жизни, научно-педагогической работы Каракалпакского областного отдела народного образования. Становлению историко-краеведческого музея в Каракалпакстане в те годы оказали неоценимую братскую помощь специалисты из научных центров Узбекистана.

#### SUMMARY

The article deals with the origin and foundation of the historical-natural museum in Karakalpakstan in the 20-30-th of the XX-th century on the basis of archive materials and scientific literature. The Karakalpak natural museum was the spiritual – educational centre of social life, the scientific – pedagogical work of Karakalpak regional department of public education. The specialists from scientific centres of Uzbekistan helped very much in the foundation of Karakalpak historical – natural museum.